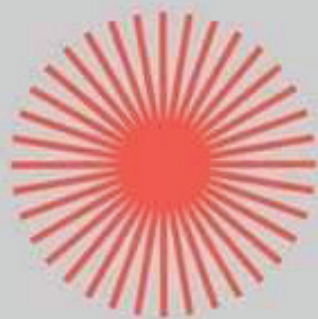

**ŽENSKO NEMATERIJALNO
KULTURNO NASLJEĐE
CRNE GORE:
NOVE MAPE,
RODNE PERSPEKTIVE**

ŽENSKO NEMATERIJALNO KULTURNO NASLJEĐE CRNE GORE:
NOVE MAPE, RODNE PERSPEKTIVE

ŽENSKO NEMATERIJALNO KULTURNO NASLJEĐE CRNE GORE:
NOVE MAPE, RODNE PERSPEKTIVE

Izdavač:
NVO NOVA Centar za feminističku kulturu

Urednica/Za izdavača:
Nataša Nelević

Naslovna strana:
Ivana Vujošević

Priprema i štampa:
AP Print

Tiraž:
500

Podgorica, 2020.

Publikacija je objavljena u okviru projekta „Nematerijalna kulturna baština žena Crne Gore – Transformativni potencijali“, koji je u saradnji sa Nacionalnom komisijom za UNESCO i Istorijskim institutom Univerziteta Crne Gore, a uz podršku UNESCO Programa participacije 2018–2019, realizovala NVO NOVA Centar za feminističku kulturu.

ŽENSKO NEMATERIJALNO
KULTURNO NASLJEĐE
CRNE GORE:
NOVE MAPE,
RODNE PERSPEKTIVE

Zbornik radova

Sadržaj

Uvod	7
Dr Čarna Brković: Ženski reproduktivni rad kao kulturno nasljeđe na primjeru tumačenja snova	9
Dr Marijana Kokanović – Marković, Mr Dušan Medin: Neispisana ženska istorija porodice Gregović iz Kastel Lastve u kontekstu građanske kulture	23
Dr Tatjana Koprivica: Marijana Gušić i nematerijalna kulturna baština Crne Gore	45
Mr Ljiljana Bajčetić, Mr Miljan Joksimović: Pljevaljski sir – Znanje i praksa kao dio ženskog kulturnog nasljeđa	57
Mr Paula Petričević: Ambivalentno žensko nasljeđe – Instruktivna povijest Osmog marta i njegove medijske reprezentacije u Crnoj Gori za vrijeme AFŽ-a	79
Mr Milica Nikolić: (Ne)vidljivo žensko nasljeđe Narodno-oslobodilačke borbe	109
Mr Dobrila Popović: Uspavanka u ogledalu savremene Crnogorke	123
Nataša Nelević: Pismene, pročitajte nepismenima! – Čitalačke grupe na mapi ženskog nematerijalnog kulturnog nasljeđa	129
Mr Mirjana S. Živković: Vokalna muzička tradicija žena u Crnoj Gori	141
Mr Jelena Đukanović: Sve boje Crne Gore – Bojenje vune biljnim bojama	151
Bilješke o autorkama/ima	155

Neispisana ženska istorija porodice Gregović iz Kastel Lastve u kontekstu građanske kulture

Dr Marijana Kokanović – Marković
Akademija umetnosti, Univerzitet u Novom Sadu
Đure Jakšića 7, 21 000 Novi Sad, Srbija
marijanakokanovic@yahoo.com

Mr Dušan Medin
Fakultet za kulturu i turizam, Univerzitet Donja Gorica
Donja Gorica bb, 81 000 Podgorica, Crna Gora
dusan.medin@gmail.com

Apstrakt: Predmet istraživanja u ovoj studiji su tri generacije žena iz porodice Gregović iz Kastel Lastve / Petrovca na Moru, počev od sedamdesetih godina XIX do sredine XX vijeka. Činjenica je da porodična istorija Gregovića danas počiva na životopisima i djelima zaslužnih muškaraca iz ove porodice. Nasuprot tome, podaci o ženama vrlo su oskudni. Njihova imena nijesu unesena u porodične rodoslove, a praćenje potomaka isključivo po muškoj liniji evidentno je i u spisima hroničara Petrovca, kao i u drugim dostupnim izvorima. Otvaranjem tri „ženska medaljona“ na simboličan način je iz ženske vizure osvijetljena istorija porodice Gregović. Prvi „medaljon“ posvećen je Katini (Stanaki) Gregović, supruzi Jova M. Gregovića, koja je u Kastel Lastvu donijela prvi klavir sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka. Njena kćerka Draginja Gregović, udata za Petra S. Gregovića, obrazovanje je stekla na Đevojačkom institutu na Cetinju i predstavljena je u drugom „medaljonu“, zajedno sa sestrom po ocu Milicom Gregović, udatom za Rudolfa Budjovskog. U posljednjem dijelu rada osvijetljena je sudbina Draginjine kćeri jedinice Anastasije Gregović, obrazovane u Carigradu, koja je živjela u nevjenčanom braku sa preduzetnikom Lalom Zuberom. Rekonstrukcijom biografija tri generacije žena porodice Gregović, kroz različite vremenske, državne i prostorne okvire, postavljeni su temelji za buduća istraživanja njihove uloge u društvenom i kulturnom miljeu sredina u kojima su živjele i djelovale.

Ključne riječi: Kastel Lastva, Katina Gregović, klavir, Draginja Gregović, Đevojački institut, Milica Budjovski, Anastasija Gregović.

Iz ugledne paštrowske porodice Gregović, naseljene iz Golubovića (Buljarica) u Kastel Lastvu koncem XVIII stoljeća¹, potekle su značajne ličnosti iz političkog i umjetničkog života Crne Gore s kraja XIX i početka XX vijeka: Krsto Mitrov Gregović (1817–1886), povjerenik Društva Matice dalmatinske za Kastel Lastvu, njegov brat Jovo Mitrov Gregović (1820–1894), koji je 1875. bio u odboru za doček cara Franca Jozefa II (Franz Joseph II) u Paštrovicima, te njihovi sinovi Marko Krstov Gregović (1867–1941), jedan od prvih ovdašnjih školovanih slikara², i Dušan Jovov Gregović (1875–1923), ministar inostranih djela Crne Gore i maršal na dvoru kralja Nikole I.³ Kada je riječ o ženama iz ove porodice, podaci su vrlo oskudni. Njihova imena nijesu unešena u porodične rodoslove, a praćenje potomaka isključivo po muškoj liniji evidentno je i u spisima Nika Lukinog Perazića (1885–1958), hroničara Petrovca na Moru sredinom XX vijeka,⁴ kao i u drugim izvorima. Zahvaljujući arhivskim istraživanjima građe u Crnoj Gori, Srbiji i Austriji, bilo je moguće doći do osnovnih

- 1 Detaljnije o bratstvu Gregović iz paštrowskog plemena Davidović vidjeti u: Вукмановић 1960: 113, 116, 438; Лукетић 2000: 125.
- 2 Marko K. Gregović bio je akademski slikar. Školovao se u Beču gdje je školske 1884/85. godine upisao Akademiju likovnih umjetnosti, Opšti odsjek za slikarstvo. Pored toga što je pripadao prvoj generaciji školovanih slikara s prostora današnje Crne Gore, ljeta 1896. priredio je i prvu samostalnu izložbu u Knjaževini. Za vrijeme studija u Beču opredijelio se za akademski realizam, a posebno mjesto u njegovom stvaralaštvu pripada portretima. Autor je prvog poznatog ženskog akta u crnogorskom slikarstvu (Лукетић 2000: 127–128; Ивановић 2017: 3–7).
- 3 Dušan J. Gregović studirao je pravo u Carigradu, a po povratku u domovinu započeo je diplomatsku karijeru: bio je prvi sekretar Ministarstva inostranih djela Knjaževine Crne Gore, zatim konzul u Skadru (30. 9. 1905–18. 5. 1907), a potom i u Carigradu (jul 1907–1. 2. 1910). Nakon povratka u Crnu Goru ponovo je imenovan za konzula u Skadru (februar 1910 – avgust 1911), a zatim i za ministra inostranih djela (10. 8. 1911–6. 6. 1912). Ukazom kralja Nikole od 9. juna 1912. godine dodjeljena mu je titula dvorskog maršala. Poslije završetka Prvog svjetskog rata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nastavio je diplomatsku karijeru i do penzionisanja bio na službi u Carigradu (14. 2. 1919–11. 3. 1922) kao generalni konzul. Bio je oženjen Marikom, kćerkom Joka Davidovića i dvorskom damom kraljice Milene. Preminuo je u Beogradu 1923. godine, a sahranjen je u Petrovcu na Moru (Лукетић 2000: 125–127; Новаков 2006: 802–803)
- 4 U pitanju su rukopisi *Paštrowski pojedinci (ličnosti) kroz XIX i prvu polovinu XX vijeka, I i II dio* (kraj 50-tih godina XX vijeka) i *Lastva* (sredina 50-tih godina XX vijeka) koji su u vlasništvu autorovih potomaka u Petrovcu na Moru, a za potrebe ovog rada korišćene su fotokopije koje se čuvaju u Zbirci fotokopija br. 51 – POPER u Arhivskom odsjeku Budva Državnog arhiva Crne Gore. Rukopis *Lastva* priredila je za objavljivanje Ljiljana Zenović Krapović i publikovala u *Paštrowskom almanahu* 2016. godine. Detaljnije o ovom hroničaru vidjeti i u: Лукетић 2000: 160–161; Медин и Будимић Вуковић 2016: 261–265.

*Sl. 1. Kuća porodice Gregović (druga slijeva), sredina XX vijeka
(vlasništvo porodice Zuber–Gregović)*

podataka o njihovom životu i djelovanju. Otvaranjem tri ženska „medaljona“, porodična istorija Gregovića je, na simboličan način, osvjetljena iz ženske vizure. Prvi „medaljon“ posvećen je Katini (Stanki) Gregović, Grkinji iz Carigrada i supruzi Jova M. Gregovića, koja je u Kastel Lastvu donijela prvi klavir sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka. Njena kćerka Draginja Gregović (1871–1957), vaspitanica Đevojačkog instituta na Cetinju i supruga Petra (Pera) Stijepovog Gregovića (1858–1921) predstavljena je u drugom „medaljonu“, zajedno sa starijom sestrom po ocu Milicom Gregović (1852–1905), udatom za Rudolfa Budjovskog (Rudolph Budiovski). U posljednjem „medaljonu“ osvjetljena je sudbina Draginjine i Petrove kćeri jedinice Anastasije Gregović (1907⁵–1959), obrazovane u Carigradu i potom udate za Lala Zuberu (1888–1947), istaknutog preduzetnika i najbogatijeg Crnogorca u međuratnom periodu. Rekonstrukcijom biografija tri generacije žena iz porodice Gregović, kroz različite vremenske, državne i prostorne okvire, ukazano je na njihov doprinos i ulogu u društvenom i kulturnom životu sredina u kojima su živjele, a u kontekstu ondašnjih predstava o podijeljenim rodnim zadacima i ulogama u društvu.⁶

5 Gospođa Ambra Deklić nam je ukazala da je godina rođenja njene bake Anastasije Gregović upitna: na nadgrobnom spomeniku stoji 1907, u smrtovnici 1908, a pominje se i 1905. godina. Budući da je Anastasija rođena u Carigradu, do objave ovog rada nije bilo moguće provjeriti navedene podatke.

6 Iskrenu zahvalnost upućujemo gospođama Dijani (Zuber) Deklić i Ambri Deklić iz Trsta, kao i gospodinu Slobodanu Bobu Mitroviću iz Budve na ustupljenim izvorima, konsultacijama i podršci tokom istraživanja.

Medaljon I: Katina (Stanaki) Gregović

Braća Krsto i Jovo Mitrov Gregović iz Kastel Lastve su, zahvaljujući „poduzetničkom duhu“, bogatstvo stekli u Carigradu, gdje su imali kamenolome i isporučivali „kamen za izgradnju Sultanovih dvora „Dolma bašče““ (Перазиић „Паштровски појединци“). Po povratku u zavičaj, sagradili su lijepu i veliku kuću, koju hroničar Petrovca Niko L. Perazić sredinom prošlog stoljeća ističe kao „onda pa još i danas najljepšu kuću u Petrovcu, baš tu istu i jedinu u kojoj danas postoji Hotel Sutjeska“. Kuća je bila sagrađena za oba brata, a „svaki od njih imao je salon umjetnički namolovan, tako da se tu umjetnost bila potpuno očevala“. Zahvaljujući Perazićevom rukopisu poznato je da je Jovo Gregović u Carigradu oženio „neku otmenu Grkinju“, koja je u Kastel Lastvu donijela prvi klavir, koji je čak i krajem pedesetih godina XX vijeka bio jedini u mjestu: „Donijela je u kuću klavir (pjanoforte) nazad oko 85–90 to je prva do sada i posljednja kuća u Petrovcu u kojoj je unešen klavir“ (Перазиић „Паштровски појединци“).⁷ U dostupnoj literaturi o staroj Kastel Lastvi i u pregledanim rodoslovi-
ma bratstva Gregović⁸ nije bilo navedeno ime Jovove supruge. Uvi-
dom u prepise matičnih knjiga u Mjesnoj kancelariji u Petrovcu na
Moru utvrđeno je da je riječ o Katini, djevojački Stanaki.

Katina i Jovo Gregović su kćerku Draginju dobili u Carigradu 10. jula 1871, a sina Dušana 1. jula 1873. u Kastel Lastvi, što ukazuje da su se doselili vjerovatno 1872. ili 1873. godine.⁹ Budući da se i u Perazićevom rukopisu ukazuje na „otmeno“ porijeklo Jovove supruge, koja je sa sobom donijela klavir, nesumnjivo je da je ona u mladosti stekla i muzičko obrazovanje koje je u XIX vijeku ulazilo u redovne okvire opšteg obrazovanja, posebno za žensku djecu.

Zašto je nastava muzike, a prije svega sviranje klavira, imala tako značajnu ulogu u vaspitanju i obrazovanju djevojaka u XIX vijeku? Ovakav koncept obrazovanja ženske djece povezan je sa opšte vladajućim stavom iz tog vremena da je žena „po prirodi emocionalno i pasivno biće, predodređeno za ograničen kućni život, od rođenja predisponirana za majku i suprugu, dok je muškarac predstavljao otelotvorenje racionalnog i aktivnog elementa“, te mu je i pripadala

7 O prvom klaviru u Kastel Lastvi vidjeti: Кокановић Марковић (u pripremi za štampu).

8 Nekoliko rodoslova porodice Gregović iz Kastel Lastve ustupili su nam njihovi potomci Ambra Deklić i Slobodan Bobo Mitrović, na čemu im zahvaljujemo.

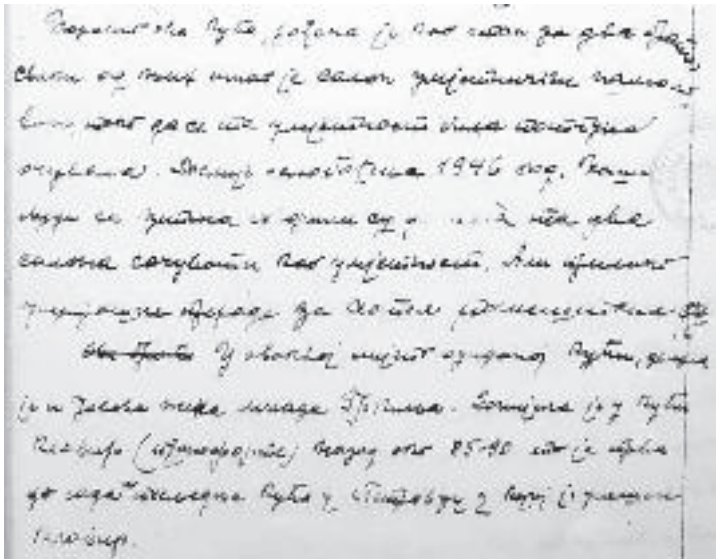
9 Podaci o datumima rođenja Draginje i Dušana Gregovića preuzeti su iz prepisa matičnih knjiga u Petrovcu na Moru.

javna sfera djelovanja (Кокановић Марковић 2014: 116). Upravo stoga je kod ženske djece akcenat bio na vaspitanju i njegovanju, kako se smatralo u to vrijeme, tipično ženskih umijeća i vještina. Djevojčice su, pored stranih jezika, učile sviranje nekog instrumenta, najčešće klavira, zatim plesanje, dok je posebna pažnja poklanjana ručnim radovima. Ovakav „dekorativni“ vid obrazovanja bio je karakterističan i poželjan kod ženske djece, pa se može označiti i kao „estetski miraz“. Djevojčica je već u roditeljskom domu vježbala zadatke i dužnosti koje će jednoga dana kao mlada žena preuzeti u domu svog supruga. Upravo je u građanskim salonima, kakve su posjedovali i Gregovići, ovakav vid aktivnosti dolazio do posebnog izražaja: umijeće u namještanju i dekorisanju salona, vođenje konverzacije i posebno posjedovanje klavira i muziciranje na istom (Кокановић Марковић 2014).

Klavir je bio reprezent bogatstva i obrazovanja u idealnom jedinstvu, te je zauzimao centralno mjesto u građanskim salonima (Кокановић Марковић 2014). Luksuzni saloni braće Gregović, opremljeni stilskim nameštajem i slikama, a Jovov i klavirom, nesumnjivo su bili mjesto okupljanja i druženja, gdje su gosti imali priliku i da slušaju muziciranje na klaviru njegove supruge Katine. Posjedovanje klavira ukazivalo je ne samo na finansijsku moć porodice, već i na obrazovanje i pripadnost visokom društvu, kojem su braća Gregović nesumnjivo pripadala. Već i sama činjenica da je, zahvaljujući Katini (Stanaki) Gregović, u salonu porodične kuće Gregovića njegovano klavirsko muziciranje i tome svojstven specifičan vid salonskih druženja, značajan je pokazatelj građanskog načina života, tako karakterističnog širom Evrope u razmatranom periodu. Budući da je Katinin supug Jovo bio ugledni građanin Kastel Lastve, a đever Krsto imao značajne funkcije i u Zadru, za očekivati je bilo da su i braće Gregovića – gdje se razgovaralo o aktuelnim temama, čitala štampa na koju su braća Gregovići bili pretplaćeni, zatim domaća i inostrana literatura, te slušalo muziciranje na klaviru Katine Gregović – bili mjesto susreta viđenijih građana i van Kastel Lastve. Izvjesno je da je klavir u ondašnjoj nevelikoj i patrijarhalno ustrojenoj Kastel Lastvi, u kojoj su se tek nazirali obrisi građanskog načina života, budio interesovanje i privlačio pažnju.

No, svakako treba imati u vidu i ulogu koju je Katina Gregović imala kao majka u vaspitanju i obrazovanju kćeri Draginje i sina Dušana. Nesumnjivo je da su oboje u porodičnom okrilju imali mogućnost da od majke nauče grčki, a moguće i turski jezik, ali i da dobiju

osnovno muzičko obrazovanje. Umijeće sviranja na klaviru ili nekom drugom instrumentu, stečeno u djevojačkim institutima ili na privatnim časovima, žene su nakon udaje obično prikazivale samo u okrilju porodice ili nekih važnijih prigoda, ali su upravo od majke djeca nerijetko dobijala prve časove muzike (Кокановић Марковић 2014: 141). Stoga ne iznenađuje da je iz ovakvog porodičnog ambijenta Draginja upisana na Đevojački institut na Cetinju, jer je takav vid školovanja bio i namijenjen gospođicama iz građanskih porodica, dok je njen brat nakon gimnazije na Cetinju dalje školovanje nastavio u Carigradu. Kao djevojci iz ugledne porodice, Draginji je bila predodređena udaja za pripadnika bogatog i obrazovanog sloja društva, dok je njen brat, kao muškarac, nakon završenih viših škola, imao mogućnost da ostvari karijeru uglednog diplomate i ispolji se u sferi javnog djelovanja. Ovo je paradigmatičan primjer o životnom putu ženske i muške djece iz iste porodice, imajući u vidu polaritet privatnog i javnog djelovanja u XIX vijeku, kao i predstave o podijeljenim rodним zadacima i ulogama u društvu, gdje je javna sfera bila namijenjena muškarcima, a privatna ženama (Столић 2006: 99–100; Кокановић Марковић 2014: 116–117).

Sl. 2. Нико Л. Перазић, Паитровски појединци (личности) кроз XIX и прву половину XX вијека, I и II дио.
(Zbirka fotokopija br. 51 – POPER, Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Budva)

Medaljon II: Milica (Gregović) Budjovski i Draginja (Gregović) Gregović

O Milici Gregović, udatoj Budjovski, iz Jovovog prvog braka sa Jelom Sostum (?),¹⁰ ne samo da nije bilo pisanog traga u rodoslovi- ma i hronikama stare Kastel Lastve, već ni u sjećanjima potomaka. Pomen o smrti, objavljen u „Glasu Crnogorca“, ukazao je na njeno postojanje i omogućio dalje istraživanje. Njen brat Dušan J. Gregović iskazao je „javnu blagodarnost“ srođnicima i prijateljima za izjave saučešća „u našoj golemoj žalosti za milom sestrom Milicom Budjovskom rođenom Gregović, koja preminu u Beču na 9. avgusta ove god. u 53 ćoj god. svoga života“.¹¹

Sl. 3. „Јавна благодарност“,
Глас Црногорца, XXXIV/33
(20. 8. 1905)

Tragom ove obavjesti, u prepisima petrovačkih matičnih knjiga pronađeni su podaci o vjenčanju Milice Gregović i Rudolfa Budjovskog, vojnog kapetana iz Beča, nastanjenog u Budimpešti u to vrijeme.¹² Vjenčali su se u Kastel Lastvi 17. aprila 1882. godine. Kumovi su bili izvjesni Zigert (Siegert) iz Beča¹³ i N. Rafailović iz Kastel Lastve.

10 Podatak iz prepisa matične knjige vjenčanih u Petrovcu na Moru.

11 Јавна благодарност. *Глас Црногорца* XXXIV/33 (20. 8. 1905), 4.

12 Ime Rudolfa Budjovskog nalazi se u austrijskim vojnim knjigama iz 1887. godine. Vidjeti: *Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1878*. Wien. Aus der K. K. Hof- und Staatsdruckerei. Dezember 1876, 173.

13 U prepisu matične knjige vjenčanih piše da mu je ime nečitko.

institucija namijenjena obrazovanju ženske djece u Knjaževini Crnoj Gori, a tu su obrazovanje sticale i djevojčice iz Boke Kotorske i Dalmacije. Institut je osnovan 1869. godine pod pokroviteljstvom ruske carice Marije Aleksandrovne, a bio je pod neposrednim nadzorom crnogorske knjeginje Milene Petrović Njegoš.¹⁵ Prvobitno je bio smješten u Njegoševoj Biljardi, a 1872. preseljen je u novu zgradu koja je bila pogodnija za internatski tip školovanja.¹⁶ Budući da su u Đevojački institut primane djevojčice između devet i dvanaest godina, Draginja Gregović je mogla da bude upisana početkom osamdesetih godina XIX vijeka, u vrijeme kada je Institut već bio u novoj zgradi, a uslovi za održavanje nastave znatno poboljšani.¹⁷

Kakvo je obrazovanje Draginja Gregović mogla da dobije u Đevojačkom institutu? Po Ustavu Instituta iz 1870/71. školovanje je trajalo četiri, a od 1884/85. prošireno je na šest godina. Nastavni program bio je osmišljen po ugledu na ruske ženske gimnazije, pa je težište bilo na učenju stranih jezika (ruski i francuski), muzičkom obrazovanju i ručnim radovima. Posebna pažnja poklanjana je vođenju domaćinstva i vaspitanju djece. Plan i program iz 1880/81. godine sadržao je sljedeće predmete: Zakon Božji, Srpski jezik, Ruski jezik, Francuski jezik, Matematika, Realije (geografija, istorija, zoologija, mineralogija, botanika, fizika, hemija), Tehnika (ženski ručni rad, domaćinstvo, kaligrafija, crtanje, pjevanje, muzika i gimnastika). Pedagogika se dijelila na psihologiju, logiku, nauku o vaspitanju i metodiku, a izučavala se na petoj godini.¹⁸

Nastava muzike obuhvatala je teoriju muzike, solfedo i klavir sa kamernim muziciranjem, a djevojke su podučavane i crkvenom pobjanju, o čemu je pisao i Pavel Apolonovič Rovinski: „Osam pet lekcija

15 Đevojački institut zvanično je otvoren 8. septembra 1869. godine. Njegovom otvaranju prethodila je posjeta knjaza Nikole I Petrograda 1868, kada je ruska carica Marija Aleksandrovna obećala da će dati sredstva za njegovo otvaranje. Sve do zatvaranja 1913. bio je glavna obrazovna institucija za školovanje ženske djece u Crnoj Gori, a imao je i značajnu ulogu u društvenoj emancipaciji žena. Neke od polaznica postale su učiteljice, a neke su objavljivale prevode novinskih članaka; „jedna vaspitanica (iz Dubrovnika) završila je s odličnim uspjehom romanistiku u Petrogradu, a druga (iz Ljubljane) medicinski fakultet“ (Martinović 1980: 65).

16 Nova zgrada na dva sprata sagrađena je u blizini cetinjske „Lokande“ na poljani Romanovina, a useljena je u jesen 1872. godine. Vidjeti: Mila Medigović Stefanović „Ženski institut na Cetinju“ (pristup: 10. 7. 2020).

17 Nakon završetka Crnogorsko-turskog rata (1876–1878) povećao se i broj učenika i nastavnog osoblja, a unaprijeđen je i kvalitet nastave zahvaljujući i boljoj materijalnoj opremljenosti. Đevojački institut posjedovao je bogatu biblioteku, klavir, teleskop i kabinete za pojedine predmete (Marković 2010: 184).

18 Mila Medigović Stefanović, *Ženski institut na Cetinju* (pristup: 10. 7. 2020).

neđeljno, koje primaju od profesora muzike, vaspitanice su se još vježbale ½ sata dnevno u crkvenom pjeniju na četiri glasa s g-com Deprejs“ (Ровински 2000: 56). Časovi klavira bili su namijenjeni darovitijoj djeci, a Rovinski ističe da su učenice imale mogućnost da tri puta nedjeljno vježbaju klavir po pola sata: „Svaka učenica vježba se tri puta u neđelju i to svaki put po pola sata“ (Ровински 2000: 56). Muzičko umijeće učenice su mogle da pokažu na završnim ispitima, nedjeljnim liturgijama i na različitim svečanostima u kojima su uzimale učešća, o čemu svjedoče i napisi u štampi. Na Đevojačkom institutu Draginja Gregović dobila je najbolji vid obrazovanja koji je bio namjenjen ženskoj djeci Crne Gore i Primorja u to vrijeme, a imala je i mogućnost da posjećuje razne kulturne i društvene događaje na koje su vaspitanice dovođene, a nekada su i same uzimale učešća u programima.

Draginja se udala za veleposjednika Petra S. Gregovića s kojim je živjela u Kastel Lastvi i Carigradu. Poznato je da je Petar Gregović posjedovao rudnik uglja u Zonguldaku na Crnom moru.¹⁹ Vjenčali su se 2/14. februara 1892. u Kastel Lastvi, kako stoji u prepisu matične knjige vjenčanih. Draginja je tada imala 21, a Petar 34 godine. Kumovi su bili kapetan Stijepo Medin²⁰ iz Kastel Lastve i Niko Gregović posjednik. Prema svjedočenju njihove praunuke gospođe Ambre Deklić, brak je „sklopljen iz ljubavi“.

Draginja i Petar Gregović živjeli su u porodičnoj kući u Kastel Lastvi koja je bila potpuno renovirana početkom XX vijeka,²¹ ali i u Carigradu, gdje su dobili kćer jedinicu Anastasiju. Draginja je u Carigradu

19 Arhitekta Slobodan Bobo Mitrović iz Budve, autor jednog od rodoslova porodice Gregović iz Kastel Lastve i potomak ove kuće po ženskoj liniji, piše da je Petar Gregović od sultana dobio vlasništvo nad rudnicima uglja na Kozlu u Zonguldaku (Anatolija) koje je eksploatisao sa sinovcima Radom i Nikolom Andrijinim Gregovićem. Detaljnije u: Mitrović 2012.

20 Stijepo (Stefan) Medin (1824–1897), pripadnik stare i ugledne porodice iz Kastel Lastve, bio je pomorski kapetan i ktitor obnove tamošnje crkve Sv. Tome 1885. godine. Za zasluge u oslobodilačkim ratovima protiv Osmanskog carstva knjaz Nikola ga je odlikovao Danilovim ordenom III stepena. Kao prvi predsjednik Srpske čitaonice u Kastel Lastvi, na prvoj svetosavskoj večeri Čitaonice 1891. godine, zajedno sa Ivom Perazićem, dao je prilog za nabavku namještaja. Zalagao se za opšti napredak i prosperitet zavičaja, a posebno za obrazovanje ženske djece (Лукекић 2000: 115–116).

21 Riječ je o porodičnoj kući Krsta i Jova Gregovića koju je, po svjedočenju gospođe Ambre Deklić, naslijedila Draginja, a potom i njena kćerka Anastasija. Za vrijeme Drugog svjetskog rata, ovu kuću koristila je italijanska, pa njemačka vojska. Po završetku rata imovina porodice Gregović je nacionalizovana i kuća je pretvorena u hotel „Sutjeska“, čiji su prvi gosti bili iz Čehoslovačke i Mađarske. Podaci su navedeni prema iskazu gospođe Deklić.

*Sl. 5. Draginja Gregović sa kćerkom Anastasijom, 1923. godina
(vlasništvo porodice Zuber – Gregović)*

povremeno uzimala učešća i u humanitarnim akcijama, pa je u „Cetinjskom vjesniku“ zabilježeno da je učestvovala u prikupljanju pomoći za crnogorski Crveni krst: „Da bi se omogućila lutrija u korist Crnogorskog Crvenog krsta priložile su mnoge rodoljubive Srпкиnje u Carigradu svoje darove, lijepe i skupocijene predmete za lutriju“. Među imenima nalazi se i Draginja P. Gregović. Autor članka na kraju ističe: „Nadati se, da će se svi Srbi Carigradski, a ponaosob Crnogorci, zauzeti da se u što većem broju rasprodaju lozovi ove lutrije, kako bi se što pre moglo pristupiti izvlačenju zgoditka ove lutrije“.²²

Prema kazivanju potomaka, miran period života supružnika Gregovića u Carigradu trajao je do početka dvadesetih godina XX vijeka kada je ukazom Kemala Ataturka, prvog predsjednika novouspostavljene Turske republike, došlo do nacionalizacije imovine imućnijih građana. U tom periodu i Petar Gregović ostao je bez svog imetaka, ali je ipak uspio da sačuva dio teško stečenog bogatstva. Međutim, ubrzo je preminuo (1921) i sahranjen je u Petrovcu, na groblju kod crkve Sv.

²² Lutриja za crnogorski Crвени Kрст. *Цетињски вјесник* II/20 (7. 3. 1909), 4.

Tome. Nakon njegove smrti supruga Draginja i ćerka Anastasija živjele su između Carigrada, zavičaja i Beograda. Kada je Anastasija 1924. godine započela zajednički život s Lalom Zuberom, čuvenim privrednikom sa Cetinja, Draginja je ostala da živi sama u Petrovcu i Beogradu.

Pomen o njoj nalazi se u beogradskom listu „Vreme“ od 18. juna 1926, kada je davala trogodišnji pomen bratu „neprežaljenom pok. Dušanu J. Gregoviću, bivšem direktoru konsularnog odeljenja Ministarstva Inostranih Dela, u ovdašnjoj Sabornoj Crkvi, u subotu, 19. tek. mes. u 10 čas. pre podne.“²³ Navedeni podatak ukazuje da je Draginja u to vrijeme bila u Beogradu. Nije poznato gdje je sve boravila tokom Drugog svjetskog rata, a u poratnom periodu, pošto je porodična kuća u Petrovcu nacionalizovana, vjerovatno je živjela u Kotoru kod kćerke, gde je i preminula 1957. godine. Sahranjena je zajedno sa suprugom u porodičnoj grobnici u Petrovcu.

Medaljon III: Anastasija Gregović

Draginja i Petar Gregović imali su samo jednu kćerku – Anastasiju, koja je rođena u Carigradu gdje je uživala sve pogodnosti bogatih i uglednih porodica kojima je pripadala. S roditeljima je često boravila u Kastel Lastvi, gdje je u porodičnoj kući svirala na klaviru, koji je u ovo mjesto sedamdesetih godina XIX vijeka donijela njena baka po majci Katina, Grkinja iz Carigrada.

Pored maternjeg, govorila je grčki, francuski i engleski jezik, a vjerovatno je poznavala i turski. Pohađala je francusku srednju školu za djevojke u Carigradu, u kojoj je sistem obrazovanja bio osmišljen po ugledu na slične evropske ženske zavode toga doba. U okviru škole, Anastasija je stekla i muzičko obrazovanje koje je pored klavira uključivalo i nastavu iz pjevanja. Odlično je svirala klavir i imala lijep sopran. U to vrijeme Carigrad je bio kosmopolitski grad, u kojem su živjele brojne etničke zajednice, pa i paštrovska, iz koje je Anastasijina porodica poticala, a koje su njegovale svoju kulturu i tradiciju. Školovanje je prekinula 1924. godine kada je na balu u Carigradu, u poznatom hotelu Pera Palace,²⁴ upoznala Lala Zuberu.

23 Помен. *Време*, VI/1615 (18. 6. 1926), 2.

24 Hotel Pera Palace izgrađen je 1892. godine, a ime je dobio po četvrti Beyoğlu (Pera) u Carigradu, gdje se i nalazi. Bio je namijenjen za smeštaj putnika „Orient Expressa“ i smatran je najstarijim „evropskim“ hotelom u Turskoj. Bila je to prva zgrada u Carigradu koja je imala električno svijetlo, protočnu toplu vodu i lift. Hotel je projektovao Aleksandar Volari (Alexander Vallaury). Godine 1924, kada su se na balu u hotelu upoznali Anastasija Gregović i Lale Zuber, u njemu je boravila i Greta Garbo. Detaljnije vidjeti u: Lechner 2013.

*Sl. 6. Anastasija Gregović, Carigrad, oko 1912. godine
(vlasništvo porodice Zuber – Gregović)*

Kada su se Anastasija i Lale Zuber upoznali, on je imao 36 godina, bio je već oženjen i uspješan preduzetnik. Po svjedočenju njihove unuke gospođe Ambre Deklić, „pobjegli su zajedno i nisu se razdvajali do početka Drugog svjetskog rata“. Nijesu, međutim, mogli da se vjenčaju pošto je Lale dobio razvod od prve supruge tek 1942. godine, dok je bio u Sjedinjenim Američkim Državama. Anastasija i Lale su imali troje djece: kćerku Lidiju (Pariz, 1925 – Mek Alen, Teksas, 2015), Dijanu (Trst, 1927) i sina Ivana (Split, 1931 – Herceg Novi, 2020).

Lale Zuber bio je jedan od najbogatijih veleposjednika između dva svjetska rata u Kraljevini Jugoslaviji. Ovaj uspješni brodovlasnik, bankar i trgovac, rođen 1888. godine²⁵ u selu Ugnji kraj Cetinja, nakon završene Pomorske škole u Kotoru otišao je u Ameriku, gdje je

²⁵ Zuber Gregović. *Dug Crne Gore prema porodici Zuber Gregović* – <https://www.zuber-gregovic.me/istorija/> (pristup: 2. 8. 2020).

Sl. 7. Hotel Pera Palace, dvadesete godine XX vijeka
(<https://famoushotels.org/hotels/pera-palace-hotel>)

36

živio 20 godina i stekao veliki imetak baveći se transportom voća. U Crnu Goru vratio se 1920. i donio cjelokupan kapital. Osnovao je Srpsko-albansku banku 1922. godine, koja je bila „najača banka u Crnoj Gori u to vreme“, sa kapitalom od 12 miliona dolara. Posjedovao je i pomorsku kompaniju Zetsku plovidbu. Ona je raspolagala sa 22 broda, od kojih su dva bila prekookeanska, a 320 porodica iz Boke živjelo je od Zuberove flote. Njegov sin Ivan Zuber navodi da su imali „nekretnine od Perasta, Kotora, Cetinja, Budve, Petrovca, Ulcinja“ do Sarajeva, Beograda i dalje.²⁶

Živjeli su u Kotoru, gdje je bilo glavno operativno sjedište Zetske plovidbe, i to prvo u naselju Muo, a poslije u vili „Firence“ pored hotela „Slavija“ u Škaljarima. Iako je Anastasija Gregović porijeklom bila predodređena za život kakav su vodile njena baka i majka, u njenom životnom putu odražava se slobodniji duh novog vremena, o čemu svjedoči i njen više decenija dug život nevjenčane supruge Lala Zuberu.

Njihove kćerke Lidija i Dijana još kao djevojčice poslate su na školovanje u Beograd, a zatim u francuski internat u Trstu, dok je sin Ivan (Ivica) ostao s roditeljima. Na taj način nastavljena je porodična tradicija obrazovanja djevojčica u ženskim internatima gdje su, baš kao i nekada njihova majka i baka, između ostalog, stekle i muzičko

²⁶ Prema iskazu Ivana Zuberu u emisiji *Pečat – Lale Zuber i njegoa porodica*, prikazanoj na RTCG 8. jula 2011. (urednice emisije: Tanja Šuković, Dušanka Mićunović i Nataša Baranin). <https://www.youtube.com/watch?v=TFDwr7Wmh7s> (pristup: 20. 8. 2020).

Sl. 8. Anastasija Gregović, 1922. godina
(vlasništvo porodice Zuber – Gregović)

obrazovanje. Zanimljivo je da je Lidija Zuber, udata Rangant (Ranganth), pripadnica četvrte generacije ove kuće, kasnije postala uspješna pijanistkinja.²⁷ Djevojčice su preko ljeta dolazile na Muo. Otac Lale je često bio na poslovnim putovanjima, a djeca su vrijeme provodila s majkom i dadiljama. Anastasijina kćerka Dijana (1927), udata za

²⁷ Lidija (Lilly) Ranganth bila je odlična pijanistkinja, a godinama je aktivno igrala i golf za McAllen Country Club. Vidjeti: *Lidia (Lilly) Ranganath (1925–2015)*. <https://www.legacy.com/obituaries/themonitor/obituary.aspx?n=lidia-ranganath-lilly&pid=175003499&fhid=8128> (pristup: 24. 7. 2020).

pravnik i publicistu Dragutina Deklića Skita (Lošinj, 1915–Trst, 2002), sjeća se majčinog sviranja na klaviru i pjevanja u porodičnoj kući u Kotoru. Prema njenim riječima, Anastasija je često svirala, izvodeći pored klasičnog repertoara i u to vrijeme moderne kompozicije. Za pretpostaviti je da je riječ, pored ostalog, i o američkoj zabavnoj muzici, koja je početkom XX vijeka potisnula do tada dominantan repertoar salonskih klavirskih kompozicija. Sa suprugom i djecom vodila je mondenski život, a nadaleko je bila poznata po svojoj izuzetnoj ljepoti. Porodica je živjela uživajući sve pogodnosti svog društvenog položaja, o čemu svjedoče i sjećanja Ivana Zuberera koji ukazuje da su posjedovali „četiri limuzine, kada je bilo tri u Crnoj Gori“.

Početak rata označio je kraj srećnog života porodice Zuber–Gregović. Lale Zuber otišao je u Ameriku 1940. godine, a Anastasija je sa najmlađim djetetom, sinom Ivanom, ostala u Crnoj Gori, dok su kćerke Lidija i Dijana bile u internatu u Trstu. Po riječima Ivana Zuberera, Anastasija je „kao antifašista bila zarobljena u logorima Mamula i Prevlaka“, gdje je provela čak 11 mjeseci (Mandić 2015: 37).²⁸ Ivan je imao deset i po godina kada je otpočeo rat i sačuvao je u sjećanjima posljednji susret s ocem, prije njegovog odlaska u Ameriku, kao i težak ratni i poslijeratni period, kad je s majkom živio „u bijedi“, budući da je nova vlast oduzela i nacionalizovala kompletnu imovinu porodice Zuber – Gregović.²⁹ Lale Zuber umro je u Sjedinjenim Američkim Državama 1947, a Anastasija je izvršila samoubistvo 21. decembra 1959. godine u Beogradu,³⁰ „nakon toga što joj je po šesti put odbijeno izdavanje pasoša za inostranstvo“ (Deklić-Skit 1990: 12).³¹

28 U sjećanjima na dane provedene u logoru, objavljenim u tekstu *Život u logoru Mamula i Prevlaka*, Gospava Kovačević pominje da je Anastasija Zuber bila ispitivana pod sumnjom i da je Jevrejka (Kovačević 1987: 178). Gospođa Ambra Deklić nam je kazala da je prezime Zuber jevrejskog porijekla, iako je porodica Lala Zuberera bila pravoslavna.

29 Podaci dobijeni od gospođe Ambre Deklić i iz emisije *Lale Zuber i njegoa porodica*.

30 Na groblju oko petrovačke crkve Sv. Tome nalazi se grobnica na čijem je visokom spomeniku od bijelog mramora, koji je podigla porodica Ivana L. Zuberera, uklesano da su tu sahranjeni Petar Stijepov Gregović, Draginja i Anastasija. Međutim, poznato je da je Anastasija zapravo sahranjena na Novom groblju u Beogradu, na parceli 102, grob 74, kao i da je sahranu izvršio sin Ivan Zuber. Podaci su dobijeni ljubaznošću gospođe Violete Obrenović (JKP Pogrebne usluge Beograd).

31 Po svjedočenju gospođe Ambre Deklić, Anastasija Gregović je u to vrijeme bila sama i bolesna u Beogradu. Imala je tumor na oku i nadala se da će dobiti pasoš, što bi joj omogućilo liječenje u Italiji. I dok je Anastasiji bilo onemogućeno od strane ondašnjih vlasti da napusti Jugoslaviju, njenoj kćerki Dijani Deklić nije bilo dozvoljeno da uđe u zemlju. Ove teške okolnosti doprinijele su odluci o samoubistvu.

*Sl. 9. Anastasija Gregović, 1927. godina
(vlasništvo porodice Zuber – Gregović)*

* * *

Arhivska istraživanja građe i kontakti s potomcima porodica Gregović i Zuber omogućili su upotpunjavanje mozaika porodične istorije Gregovića iz Kastel Lastve. Vjerujemo da će nastavak istraživanja osvijetliti značaj ove porodice u društvenom, ekonomskom i kulturnom životu Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, a potom i Kraljevine SHS/Jugoslavije. Ovom prilikom nastojali smo da porodične rodoslove upotpunimo ženskim potomcima i da na osnovu podataka iz matičnih knjiga, rukopisnih zaostavština, napisa u štampi iz XIX i prvih decenija XX vijeka, kao i druge dokumentarne građe, ukažemo na njihovo postojanje i djelovanje, postavljajući temelj za buduća istraživanja i osvjetljavanje njihovog doprinosa u sferama u kojima su mogle da iskažu svoje talente i znanja.

40 — Otvaranjem tri „medaljona“ iz „ženske“ perspektive odškrinuta su vrata u bogato kulturno i društveno nasljeđe jedne ugledne paštroske porodice. Kroz sudbine Katine i Draginje Gregović ogleda se model ženskog vaspitanja, obrazovanja i djelovanja, prvenstveno u privatnoj sferi i s povremenim angažmanima u humanitarnom radu, što je bio dominantan i poželjan vid ženskog ispoljavanja u XIX i početkom XX vijeka. Posljednji „medaljon“ otkriva sliku Anastasije Gregović koja svojim životom i odlukama već zrcali odlike novog doba i u čijoj se sudbini prelamaju i tragična zbivanja iz prve polovine prošlog vijeka. Nadaleko poznata po svojoj ljepoti, kćerka jedinica Petra S. Gregovića, vlasnika rudnika u Anadoliji, Anastasija je svojim postupcima hrabro raskidala sa dotadašnjim konvencijama i tradicijom. To se očituje već u njenoj odluci da prekine školovanje i pobjegne sa, u to vreme oženjenim i od nje znatno starijim Lalom Zuberom, da živi s njim u nevjenčanoj zajednici i rodi troje djece. Nesumnjivo je da su ovakva dešavanja nosila i određene društvene posljedice koje u atmosferi tadašnjih konvencija i predrasuda, patrijarhalnog paštroskog i crnogorskog društva sigurno nijesu bile lake niti jednostavne. Za vrijeme Drugog svjetskog rata Anastasija je hrabro ispoljavala svoje antifašističke stavove zbog kojih je jedanaest mjeseci provela u logorima Mamula i Prevlaka. Anastasija Gregović je svoje životne odluke donosila slobodno i onako kako je smatrala da je ispravno, bez obzira na posljedice. Iako bi samoubistvo u nekim okolnostima moglo da se protumači kao trenutak slabosti, Anastasija je zapravo samo odustala od života bez slobode. U to vrijeme njen suprug Lale Zuber i majka Draginja već su bili pokojni, a djeca odrasla i ostvorena u svojim novim porodicama.³² Anastasija Gregović, žena o čijoj ljepoti su ispredane legende i koja je bila inspiracija pjesnicima, poliglotkinja, obrazovana u elitnoj francuskoj školi za djevojke u Carigradu, koja je plijenila sviranjem na klaviru i lijepim sopranom, životom slavi slobodu življenja i izbora koju su generacije žena tek osvajale u tom periodu. Nije se uklapala u očekivane i generacijama unazad nametnute društvene okvire, već ih je hrabro rušila živeći u slobodnom braku, dižući svoj glas protiv fašizma u zlo i nesigurno ratno vrijeme i na kraju birajući slobodu u smrti, kada joj je bilo onemogućeno da upravlja svojim životom.

Katina, Milica, Draginja i Anastasija Gregović nijesu bile samo porodične žene, kćerke i supruge uglednih i uspješnih ljudi. Svojim

32 Kada je Anastasija preminula, najstarija kćerka Lidija imala je 34 godine i živjela je sa suprugom u Americi, Dijana (32 godine) je takođe bila udata i nastanjena u Trstu, a najmlađi sin Ivan (28) bio je u Herceg Novom i bavio se sportom.

životom, obrazovanjem i djelovanjem one čine neraskidive i ključne niti porodične istorije Gregovića, kao i kulturnog i društvenog miljea Kastel Lastve / Petrovca na Moru, Kotora, Beograda i paštrovske zajednice u Carigradu. Od prvog klavira i građanskih salona u staroj Kastel Lastvi, preko balova i humanitarnih akcija za pomoć Crnoj Gori u Carigradu, do zatvora na Mamuli i Prevlaci i gotovo zaboravljenih grobova u primorskom zavičaju, Beogradu i Beču – rasuta je neispisana istorija žena iz paštrovske porodice Gregović, od kojih su neka imena tek ovim istraživanjem ponovo vraćena u sjećanja njihovih potomaka.

Bibliografija

I – Izvori

Štampa³³

Јавна благодарност. *Глас Црногорца* XXXIV/33 (20. 8. 1905): 4.

Лутрија за црногорски Црвени Крст. *Цетињски вјесник* II/20 (7. 3. 1909): 4.

Помен. *Време* VI/1615 (18. 6. 1926): 2.

Rukopisi

Mitrović, S. 2012. Rodoslov Gregovića iz Petrovca (neobjavljeni rukopis, privatna arhiva)

Перазић, Н. Л. (средина 50-тих година XX вијека) *Ластва*. Iz zbirke fotokopija br. 51 – POPER, Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Budva.

Перазић, Н. Л. (крај 50-тих година XX вијека) *Паштровски појединци (личности) кроз XIX и прву половину XX вијека, I и II дио*. Iz zbirke fotokopija br. 51 – POPER, Državni arhiv Crne Gore – Arhivski odsjek Budva.

Matične knjige³⁴

Матична књига рођених 1850–1899. (Буљарица – Петровац на Мору)

Матична књига рођених 1900–1946. (Буљарица – Петровац на Мору)

Матична књига вјенчаних 1850–1899. (Буљарица – Петровац на Мору)

Матична књига вјенчаних 1900–1946. (Буљарица – Петровац на Мору)

Матична књига умрлих 1850–1899. (Буљарица – Петровац на Мору)

³³ Listovi su dati prema hronologiji objavljivanja.

³⁴ U pitanju su prepisi matičnih knjiga, urađeni sredinom XX vijeka, koji se čuvaju u Mjesnoj kancelariji Petrovac na Moru (Sekretarijat za lokalnu samoupravu Opštine Budva).

Матична књига умрлих 1900–1945. (Петровац на Мору)

Dokumentarna građa

Kais. Königl. Militär-Schematismus für 1878. Wien. Aus der K. K. Hof- und Staatsdruckerei. Dezember 1876.

Adolph Lehmann's allgemeiner Wohnungs-Anzeiger, Hrsg. A. Lehmann, Wien, 1905. <https://www.digital.wienbibliothek.at/periodical/structure/228489> (pristup: 25. 6. 2020).

II – Literatura

Deklić-Skit, D. 1990. „Elegije: pjesme“. Rijeka: D. Deklić-Skit.

Ивановић, Д. 2017. Сто педесет година од рођења сликара Марка Греговића. У: Медин, Д. (ур.), *Марко К. Греговић: 150 година од рођења (1867–2017): Слике и иконе* [каталог изложбе], Будва: ЈУ Музеји и галерије Будве, 3–7.

Кокановић Марковић, М. 2014. *Друштвена улога салонске музике у животу и систему вредности српског грађанства у 19. веку*. Београд: Музиколошки институт САНУ.

Кокановић Марковић, М. *Трагом првог клавира у Кастел Ластви: прилози културној историји Паштровића* (у припреми за штампу).

42 Kovačević, G. 1987. Život u logoru Mamula i Prevlaka. U: Voјović, J. R. (ur.), *Zatvori i logori u Boki Kotorskoј i Bokelji u zatvorima i logorima van Boke 1941–1945: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Herceg-Novom 20. i 21. decembra 1985. godine*. Titograd: Istorijski institut SR Crne Gore i samoupravni fond za njegovanje i razvijanje revolucionarnih tradicija NOR-a Opštine Herceg-Novi, 1797-179.

Krivokapić, P. i Borilović, B. 2010. *Bibliografija o iseljenicima iz Crne Gore do 1941*. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore.

Лукећић, М. 2000. *Поменик Паштровића I*. Петровац: Банкада – Збор Паштровића.

Mandić, N. 2015. Ivan Zuber, nasljednik oduzete imovine na primorju procijenjene na 67,5 miliona eura. *Monitor XXVI/1273* (13. 3. 2015): 36–37.

Marković, V. 2010. Muzičko vaspitanje i obrazovanje u Djevojačkom institutu carice Marije na Cetinju. U: Burić, A. (ur.), *Tragom crnogorske muzičke baštine, radovi sa naučnog skupa*, Podgorica, 25. mart 2010, Podgorica: CANU, 183–189.

Мартиновић, Д. 1980. Дјевојачки институт, прва женска средња школа у Црној Гори. *Васпитање и образовање* 3: 156–167.

Медин, Д. и Будимић Вуковић, В. 2016. О запису *Назив стабала насађених у Петровцу* Ника Лукина Перазића. *Бока: зборник радова из науке, културе и умјетности*, 36: 261–271.

Новаков, А. 2006. Греговић, Душан. У: Попов, Ч. (ур.), *Српски биографски речник, 2, В–Г*, Нови Сад: Матица српска, 802–803.

- Ровински, П. А. 2000. *Дјевојачки институт Царице Марије на Цетињу (1869–1913)*. Цетиње: Обод.
- Столић, А. 2004. Родни односи у царству подељених сфера. У: Столић, А. и Макуљевић, Н. (прир.), *Приватни живот код Срба у 19. веку*, Београд: Слио, 89–112.
- Вукмановић, Ј. 1960. *Паштровићи: антрополошко-етнолошка испитивања*. Цетиње: [б. и.].

Internet izvori

- Dug Crne Gore prema porodici Zuber Gregović. *Zuber Gregović*. <https://www.zuber-gregovic.me/istorija/> (pristup: 2. 8. 2020).
- Lale Zuber i njegova porodica (emisija „Pečat“, RTCG; ur. Šuković, Т., Мићуновић, D. i Baranin, N.). <https://www.youtube.com/watch?v=TFDwr7Wmh7s> (pristup: 20. 8. 2020).
- Lechner, W. 2013. „Ein Hauch von Konstantinopel“. *Istanbul: Die Zeit City Guide*. Zeit online. <https://books.google.rs/books?id=9Rj-ZAAAAQBAJ&pg=PT14&dq=Ein+Hauch+von+Konstantinopel%E2%80%9C.+Istanbul:+Die+Zeit> (pristup: 23. 6. 2020).
- Lidia (Lilly) Ranganath (1925–2015). <https://www.legacy.com/obituaries/themonitor/obituary.aspx?n=lidia-ranganath-lilly&pid=175003499&fhid=8128> (pristup: 24. 7. 2020).
- Medigović Stefanović, M. [s. a.] *Ženski institut na Cetinju. Montenegrina*. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/zenski_institut_na_cetinju_mila_stefanovic.htm (pristup: 10. 7. 2020).